

„Vaatan kogu seda lugu üleolevalt, kuid ilma iga tigiduseta“. Ferdinand Linnuse kirjad Helmi Üprusele 1940. aasta suvel ja sügisel

MARLEEN METSLAID

Eesti Rahva Muuseumi (ERM) direktori Ferdinand Linnuse (1895–1942) kirjad muuseumi sekretärile Helmi Üprusele (1911–1978) on säilinud ajavahemikust 23. juuli 1939 kuni 24. aprill 1941, kokku 22 kirja (sh 2 postkaarti ja 2 dateerimata kirja). Need saabusid ERM-i alles hiljuti koos ülejäänud Linnuste perekonnaarhiivi materjalidega. Kuidas Üprusele saadetud kirjad Linnuste kätte olid saanud, on teadmata. Siinses artiklis avaldatakse neist katkendeid, peamiselt 1940. aasta hilissuvel ja sügisel saadetud kirjadest. Sel ajal töötas Linnus Eesti NSV hariduse rahvakomissariaadi alluvuses ajutise ametnikuna, olles üks Eesti muuseumide riigistamise ja sovetiseerimise eestvedajaid. Põhjusi, miks Linnus hakkas 1940. aasta suvel nõukogude võimuga kaastööd tegema, kirjutises ei lahata – see teema jääb veel ootama põhjalikumalt läbikirjutamist.

Nõukogude võimu esimestel kuudel toimunud sündmusi puudutavaid ja tollal käimapandud protsesse kirjeldavaid epistolaarseid allikaid on säilinud vähe, nii väärivad Linnuse kirjad oma erakordsuses lähemat analüüsimist. Esiteks annavad need võimaluse pilku heita Eesti muuseumivaldkonna sovetiseerimise algusaegadesse. Teiseks annavad need aimu Linnuse suhtumisest nõukogude võimu. Kolmandaks ilmneb kirjadest, et tema määramine ERM-i järglase – Riikliku Etnograafia Muuseumi (edaspidi REM) – direktori ametikohale ei toimunudki nii loomulikult ja tõrgeteta, kui seda seni on arvatud.

Eesti muuseumimaastiku *segipaiskamisest* esimesel nõukogude aastal on kirjutanud Inge Kukk,¹ veelgi lähemalt on teemat käsitlenud Mariann Raisma.² Lühidalt

Marleen Metslaid, PhD, teadur, Eesti Rahva Muuseum, Muuseumi tee 2, 60532 Tartu, marleen.metslaid@erm.ee.

¹ I. Kukk. Kui Kremli täht valgustas muuseumi: Stalinismiaegsetest ümberkorraldustest Eesti muuseumides. – Akadeemia 2009, 4 (241), lk 690–702.

² M. Raisma. Muuseumi võim. Muuseum kollektiivse mälu kujundajana Eestis 20. sajandi murranguperioodidel. Dissertationes Academiae Artium Estoniae 41. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2023.

Eesti Rahva Muuseumi direktor Ferdinand Linnus 1937. aastal.

Foto: Karl Hintzer. ERM Fk 810:47

on seda perioodi kajastatud ka ERM-i ja Eesti etnoloogia ajalugu uurides,³ kuid lähem analüüs seisab alles ees.⁴

Ferdinand Linnus ja Helmi Üprus

Ferdinand Linnus oli 1940. aasta sügisel 45-aastane. Ta oli töötanud ERM-is alates 1920. aastate algusest. Kui Ilmari Manninen⁵ läks 1928. aastal tagasi Soome, sai Linnusest tema järeltulija – muuseumi direktori kohusetäitja ja asutuse etnograafilise osakonna juhataja. 1930. aastatel kujunes temast Eesti etnoloogia ja museoloogia eestvedaja, kes jõudis 1938. aastal ka doktorikraadini uurimistööga Eesti vanemast mesindusest.

Linnusel olid tihedad sidemed lähimaade etnoloogidega, ta käis teaduskonverentsidel ja oli valitud mitme teadusseltsi liikmeks, samuti rahvusvahelise erialaajakirja Folkiv toimetuskolleegiumisse. ERM-i direktorina erinevate administratiivülesannete alla mattudes jagus tal paratamatult piiratud energiat teadustöö tegemiseks, mistõttu tema publikatsioonide nimekiri ei ole väga pikk. Muuseumi juhina pidas ta aga oluliseks etnoloogiateaduse rakenduslikku poolt, võimalust

³ E. Astel. Eesti Rahva Muuseum aastatel 1940–1957. – Eesti Rahva Muuseumi 100 aastat. Koost. P. Õunapuu. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2009, lk 186–247.

⁴ Vt nt M. Metslaid. Ferdinand Linnus – sõjaelse Eesti etnograafia suurkuju. – Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat 2025, 66 (1), lk 21–58.

⁵ Ilmari Manninen (1894–1935) oli Soome etnograaf, kes juhtis ERM-i aastatel 1922–1928, oli 1924–1928 Tartu Ülikooli etnograafia dotsent, kes õpetas välja esimese põlvkonna eesti uurijaid. Soome naasnud, töötas Soome Rahvusmuuseumi osakonnajuhatajana, kuid säilitas tihedad sidemed Eestiga.

kasutada etnoloogiateadmisi rahvuskultuuri arenguks. Nii osales ERM aktiivselt rahvarõivaste propageerimisel rahvusrõivana, seda eriti 1930. aastate teisel poolel.

1920. aastate lõpus ERM-i kui Eesti keskse muuseumi juhiks saades rõhutas Linnus järjekindlalt siinse muuseumimaastiku korrastamise vajadust, kirjutades sellest ajakirjanduses ja rääkides erinevates ettekannetes. Eduka etnoloogilise uurimistöö eelduseks pidas ta korrastatud kogusid ja kindlat riiklikku toetust. Eeskuju võttis Linnus Rootsist, mille muuseumimaastikuga ta oli põhjalikult tutvunud 1934. aastal kolmekuulisel etnoloogide kursusel. 1930. aastatel osales Linnus Eesti muuseumiseaduse ettevalmistamise töögrupis, olles üks selle ERM-i poolseid ideolooge.

1930. aastate lõpus olid Eesti muuseumid halvas seisus. Samal kümnendil oli nende arv kasvanud, kuid ükski muuseumidest polnud täielikult riigistatud. Mõned neist said riiklikke toetusi, mõned olid sihtasutused, aga enamik olid n-ö isemajandavad. Väiksematel muuseumidel puudusid sageli asjatundlikud töötajad ning nende kogud asusid halbades tingimustes. Juba 1930. aastal kirjutas Linnus vajadusest aidata kohalikke muuseume professionaalse teadmisega ja märkis, et ajalugu ja kultuuri tuleks teaduslikult uurida ka kohalikul tasandil. Tema jaoks olid muuseumid etnoloogia (ja teiste teaduste) allikate hoidjad, uurimistöö sai toetuda aga ainult hästi korraldatud muuseumidele ja kättesaadavatele kogudele. Muuseumiseadus oleks nende olukorda parandanud, pannes aluse muuseumimaastiku korrastatud struktuurile ning luues võimalused erialateadmiste jagamiseks töötajatele, kuid jäi teadmata põhjustel 1930. aastate lõpus vastu võtmata.⁶

Linnuse maailmavaatest 1930. aastate lõpus pole palju teada. Muuseumi direktorina ei väljendanud ta Pätsi-vastaseid meeleolusid. Küll aga kurtis nii enda kui oma alluvate ülekoormust riikliku rahvakultuuri propagandaga seotud töökohustuste mitmekordistumise tõttu, nentides, et „see kõik kuulub küll muuseumi tegevuse raamidesse, kuid mitte nii väikese koosseisu juures“.⁷

Nooruses oli Linnus kuulunud lühiajaliselt Eesti Sotsiaaldemokraatlikku Tööliste Parteisse (ESDTP), sellele oli eelnenud sotsialismist huvitumine Vene tsaariarmee teenides. Linnus lävis laia tutvusringkonnaga. Sinna kuulusid kindlasti Hans Kruus, keda ta võis tunda juba ülikoolipäevilt tsaariaegses Tartu ülikoolis ja kellega võis olla hiljem kokku puutunud ka ESDTP kaudu.⁸ 1930. aastatel osales ta Hans Kruusi juhitud Eesti ajaloo kirjutamisel, avaldades ülevaated Eesti rahvakultuurist keskajal ning Rootsi ja Poola võimuperioodil. Samuti oli ta lähemalt seotud Harri Mooraga, kellega oli 1920. aastate alguses koos ülikoolis ajalugu ja arheoloogiat õppinud. Lisaks kuulus Moora 1930. aastatel ERM-i sihtasutuse nõukogusse. Need nimed muutusid Linnuse elus määravaks 1940. aasta suvel.

⁶ Plaanitud muuseumiseaduse sisu ning selle väljatöötamise protsess (nt seos muinsuskaitseadusega) ja takerdumine vajaks tulevikus lähemat analüüsimist, et valgustada Eesti muuseumide ja riigi omavahelisi suhteid 1930. aastatel selle laiemas kultuuripoliitilises kontekstis. Nt muinsuskaitse uuendatud seadus võeti 1936. aastal vastu, samuti arhiiviseadus (1935), aga muuseumiseaduseni ei jõutud.

⁷ M. Nõmmela. Rahvusmuuseum rahvusriigis. Eesti Rahva Muuseum 1920–1940. – Eesti Rahva Muuseumi 100 aastat. Koost. P. Õunapuu. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2009, lk 173.

⁸ M. Metslaid. Ferdinand Linnus, lk 23, 48.

ERM-i töötajad 1941. aastal Raadil näitusesaalis. Seisavad vasakult: Kara Vilberg, Ilma Lattik, Helmi Üprus. Istuvad: Hilja Sild ja Ella Koern.

Foto: Eduard Selleke. ERM Fk 2140:32

1940. aasta 7. augustil sõitis Linnus Eerik Laidi⁹ kutsel Tallinnasse, et kaasa aidata Eesti muuseumide riigistamisele. „Eelseisva muuseumide riigistamise puhul olla nimelt tarvilik hiljemalt ülehommseks koostada Moskva tarvis eelarved kõigi muuseumide kohta järgnevaaks aastaks, kuhu ka mind olla abiks vaja,“ kirjutab Linnus Üprusele 6. augustil.¹⁰ Sellest järelneb, et Linnuse kaasatõmbamine ümberkorraldustesse tuli justkui ootamatult ja ta ei olnud selleks ise soovi avaldanud. Perekonnapärimuses on aga kirjas, et Linnuse kutsusid muuseumide riigistamist korraldama Hans Kruus ja Harri Moora.¹¹ Kruus oli pärast juunipööret Johannes Varese valitsuses peaministri asetäitja, Moora aga juulis ja augustis haridusministeeriumis abiminister ning teaduse ja kunstide osakonna juhataja.

Linnuse teenistuskirjast saab teada, et ta komandeeriti 14. augustil 1940 haridusministeeriumi käsutusse. 11. septembril sai temast ametlikult Eesti NSV hariduse rahvakomissariaadi ajutine ametnik. Kirjavahetusele tuginedes võib öelda,

⁹ Eerik Laid (1904–1961), Eesti arheoloog ja etnoloog. Töötas 1935–1936 ERM-i sekretärina, seejärel muinsuskaitseinspektorina haridusministeeriumi teaduse ja kunstide osakonna alluvuses. 1939–1940 kuulus ta ka ümberasuvate baltisakslaste kunsti- ja kultuurivarade saatuse üle otsustajate siseringi. Laid jätkas muinsuskaitseinspektorina 1940. aasta lõpuni, olles ühtlasi hariduse rahvakomissariaadi teaduse ja kunstide osakonna direktori asetäitja. Seejärel siirdus ta Tartusse REM-i asedirektoriks. Pärast Linnuse arreteerimist 1941. aasta juunis täitis Laid muuseumi direktori kohuseid. 1943. aastal põgenes Soome ja siirdus sealt järgmisel aastal Rootsi, kus jätkas akadeemilist karjääri ja aktiivset ühiskondlikku tegevust.

¹⁰ ERM Ak 44-2-4, Linnus Üprusele, 6.08.1940.

¹¹ ERM Ak 44-1-8, S. Vendelin. Ferdinand Linnus 1895–1942: Eesti Rahva Muuseumi direktor. Riidaja põhikoolis tehtud uurimistöö, 1992, lk 25.

et Linnus töötas sisuliselt muuseumide valdkonna juhina, nn muuseumide inspektorina.¹² Samal ajal määrati Linnusele ülesandeks olla kahe likvideeritava muuseumi komissariks ehk rahvakomissariaadi esindajaks kohtadel, kes tegi inventuure ja natsionaliseeris varasid. Nendeks muuseumideks olid Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseum ja Paide muuseum. Seda arvatavasti seetõttu, et asjatundlikke inimesi oli Eestis vähe ja Laid jt soovisid, et Eesti muuseumide riigistamist juhiks võimaluse korral ikkagi kohalikud ja professionaalsed töötajad. Huvitav on siinjuures asjaolu, et uutel ametikohtadel töötades jätkas Linnus endise ERM-i direktorina, saades selle eest ka palka augustist oktoobri lõpuni.¹³ 1. novembril sai temast ERM-i jagamise tulemusena loodud REM-i direktor.¹⁴ Kirjadest ilmneb, et tema justkui loogilisena kulgev teekond nõukogude

võimu all ei sujunud aga hoopiski rahulikult – pigem olid need vastuolusid täis nädalad, mis tekitasid erinevaid emotsioone ja ärevaid mõtteid. Esimestes kirjades avalduva asjaliku tooni asendab oktoobris rahulolematuse ja mure tuleviku pärast.

Helmi Üprus oli 1940. aastal 29-aastane. Ta oli enne ERM-i tulemist töötanud Tartu linna vaeslastekohtus kantseleiametniku ja sekretärina (1929–1936). 1930. aastast õppis ta Tartu ülikoolis kunstiajalugu, romaani keeli ja etnograafiat. 1935. aastal kandideeris Üprus ERM-i sekretäri kohale, kuid jäi 18 kandidaadi seas välja. Tema asemel võeti tööle arheoloog ja etnoloog Eerik Laid, kes asus aga juba 1. maist 1936 tööle haridusministeeriumisse. Laidi lahkumise järel saigi Üprusest ERM-i sekretär.

*Kaadri kvalifikatsiooni kursusest osavõtjad Ilmar Talve, Helmi Üprus, S. Kaart ja Helmut Hagar 1941. aastal muuseumi punanurgas.
Foto: Eerik Pöld. ERM Fk 954:4*

¹² Linnus nimetab oktoobris 1940 muuseumide inspektoriks saanud Hugo Peetsi enda järglaseks (vt ERM Ak 44-2-4, Linnus Üprusele, 9.10.1940, 16.10.1940).

¹³ ERM A n 1, s 405, sihtasutise Eesti Rahva Muuseumi ametnikkude ja teenijate palgalehed, august, september, oktoober 1940.

¹⁴ RA, ERA.1108.12.154, Ferdinand Linnuse teenistuskiri.

Selleks pidi ta enne veel ülikooli lõpetama ja alustas tööd 1. oktoobrist 1936.¹⁵ Ta oli siis kohe 25-aastaseks saamas.

Sekretär oli muuseumi direktori lähim abiline nii administratiivsel kui teaduslikul alal, osakonnajuhataja õigustes ja kohustuses. Ametikoha mitmekülgsest tööülesannete rivist võib esile tõsta muuseumi üldise kirjavahetuse pidamise, koosolekute ettevalmistamise ja protokollimise, fotokogu ja korrespondentide võrgu juhtimise, populariseerimistöö, teenijate tööjaotuse määramise jne.¹⁶ Vajaduse korral asendas Üprus direktorit või osakonnajuhatajaid. Etnoloog Jüri Linnus on kirjutanud, et „tänu H. Üpruse ennastalgavale tööle said F. Linnus ja G. Ränk lõpetada oma doktoriväitekirjad, H. Kurrik koostada käsiraamatu „Eesti rahvarõivad“ jne“.¹⁷

1940. aastaks oli ERM suur ja mitmekülgne asutus, mis tegutses kahes majas. Raadi mõisahoones asusid etnograafiline osakond (mida juhtis Linnus) ja kunsti- ja kultuurilooline osakond (juhtis Aleksander Tassa¹⁸) ning vastavad näitusesaalid. Kesklinnas Aia (praegu Vanemuise) tänaval asusid arhiivraamatukogu (Richard Antik), Eesti bibliograafia asutis (Oskar Urgart), Eesti rahvaluule arhiiv (Oskar Loorits) ja Eesti kultuurilooline arhiiv (Mart Lepik¹⁹). Üprus töötas Raadil (nagu ka Linnus), vastutades peamiselt sealse tegevuse eest, kuna Aia tänaval asunud osakonnad tegutsesid küllaltki iseseisvalt.

Linnuse Tallinnasse mineku järel määrati ERM-i komissariks Üprus, kelle ülesandeks sai muuseumi riigistamise juhtimine ja kogude inventeerimine. Sekretärina ja aeg-ajalt muuseumi direktori kohuseid täitnuna oli ta ERM-i juhtimise üksikasjadega kindlasti tuttav ning tundis vähemalt Raadil asuvaid kogusid hästi. Üprusele saadetud kirjadest kumab Linnuse soov tagada ERM-ile võimalikult valutu üleminek uuele struktuurile, sest „kiire reageerimine“ vastavalt nõukogude võimu eeldatavatele soovidele on „meile juba praegu kasulik ja edaspidi paratamatu“.²⁰ Üpruse enda mõtteid toimuva osas ei ole kahjuks võimalik teada saada, kirjavahetust või mälestusi pole sellest ajast säilinud.

Kui Linnus 1940. aasta novembrist REM-i direktoriks määrati, sai Üprusest Aleksander Tassa asemel kunsti- ja kultuuriloolise osakonna juhataja. 1942. aastal kaitses Üprus magistrikaadi Tartu klassitsistlikust arhitektuurist. Kui 1944. aastal muuseumi kogusid evakueeriti, võttis Üprus Linnuse teaduslikud materjalid oma hoolde.²¹ Tänu temale ongi need seniajani säilinud ja jõudnud nüüdseks tagasi ERM-i.

¹⁵ RA, ERA.5932.1.2, Helmi Üpruse isiklikud päevikud aastatest 1936–1937.

¹⁶ J. Linnus. Helmi Üprus ja Eesti Rahva Muuseum. – Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXXVI, 1988, lk 64.

¹⁷ Samas, lk 65.

¹⁸ Aleksander Tassa (1882–1955), kunstnik ja kirjanik, töötas ERM-is 1920. aastatest. 1935. aastast ERM-i kunsti- ja kultuuriloolise osakonna juhataja. 1941. aasta suvel määrati Eesti Kunstimuuseumi direktori asetäitjaks, kellena töötas 1943. aastani.

¹⁹ Mart Lepik (1900–1971), arhivaar ja kirjandusteadlane. Töötas Õpetatud Eesti Seltsi asjaajaja ja raamatukoguhoidjana 1933–1940, misjärel valiti 1940. aasta märtsis Eesti kultuuriloolise arhiivi juhataja asetäitjaks. Ta määrati loodava kirjandusmuuseumi esimeseks direktoriks.

²⁰ ERM Ak 44-2-4, Linnus Üprusele, 18.08.1940.

²¹ J. Linnus. Helmi Üprus, lk 66.

Pärast sõda jätkas Üprus kunsti- ja kultuuriloolise osakonna juhatajana ja uuris samal ajal rahvakunsti. 1947. aastal suundus ta Tallinnasse Teaduste Akadeemia ajaloo instituuti kunstiajaloo sektori vanemaks teaduslikuks töötajaks. 1950. aastal jäi ta EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumile järgnenud puhastuslaines ilma nii töökohast kui ka kandidaadikraadist, mis oli talle omistatud 1947. aastal varasemalt kaitstud magistritöö eest. Kuni 1953. aastani töötas ta artellis Flora töölisena. Seejärel naasis erialasele tööle, töötades Teadusliku restaureerimise töökojas (hilisema nimetusega Vabariiklik restaureerimisvalitsus).²² Üprusest sai tunnustatud kunstiajaloolane, kes pühendus nii Tallinna vanalinna kui ka mõisaarhitektuuri uurimisele.

Mis toimus 1940. aasta sügisel Eesti muuseumiväljal?

1940. aasta suvel tegutses Eestis 39 muuseumi, mis olid peamiselt erinevate ühingute, seltside ja sihtasutuste haldusalas olevad eraasutused.²³ Nii ka ERM. Selline olukord nõukogude võimule ei sobinud. Senine muuseumiväli tuli radikaalselt ümber korraldada, et see vastaks nõukogude ühtlustatud muuseumide struktuurile. Ümberkorralduste läbiviimiseks tuli leida uuele võimule sobivad isikud.

Eramuuseumide riigistamise seadus jõustus juba 24. augustil 1940.²⁴ See tähendas, et kõikide seni ühingute, seltside ja sihtasutuste hallata olnud muuseumide kogud, hooned ja inventar tuli anda Eesti NSV hariduse rahvakomissariaadi alluvusse. Need said aluseks uute riiklike muuseumide rajamisel. Muuseumivälja ümberkorraldamist hakkasid ellu viima hariduse rahvakomissar Nigol Andresen²⁵, tema alluvuses oleva teaduse ja kunstide osakonna direktori asetäitja, muinsuskaitseinspektorina töötav Eerik Laid ja viimase poolt kohale kutsutud Ferdinand Linnus.²⁶ Võib arvata, et nimetatud isikutel ei olnud otsuste vastuvõtmisel ainuvõimu. Kruus ja Moora siirdusid tagasi Tartusse, nendele ei olnud 25. augustil loodud uues valitsuses kohta.

Seniste muuseumide juurde määras hariduse rahvakomissariaat oma esindajateks komissarid, kes hakkasid tegema inventuure ja natsionaliseerima varasid.²⁷ Nagu juba öeldud, määrati Ferdinand Linnus 1940. aasta septembris Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseumi (ehk Provintsiaalmuuseumi) ja seejärel ka Paide muuseumi (mis oli tegelikult Provintsiaalmuuseumi filiaal) komissariks. Tema töö sellel ametikohal oli sümboolselt oluline. Baltisakslaste loodud ja juhitud muuseum oli uuele võimule ideoloogiliselt vastuvõetamatu. Nende muuseumide kogude ja varade riigistamise tulemusena (need jagati erinevate mäluasutuste vahel) lõppes baltisaksa ühiskonnale identiteeti pakkunud ja seda toetanud asutuse ajalugu – sellega oli baltisaksa

²² A. Randla. Helmi Üprus 100. – *The Baltic Journal of Art History* 2012, 3 (2011), lk 7–14.

²³ I. Kukk. Kui Kremli täht, lk 693.

²⁴ Samas.

²⁵ Nigol Andresen (1899–1985), poliitik, kirjanik ja kriitik. Eesti NSV rahvakomissaride nõukogu astus ametisse 25. augustil 1940. Andreseni asetäitjaks määrati Johannes Semper.

²⁶ Anne Ostrak nimetab kolmandana Eesti kultuuriloolise arhiivi juhatajana töötanud Mart Lepikut. Vt A. Ostrak. Eesti Kirjandusmuuseum 1940–1946. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, 2019, lk 7.

²⁷ I. Kukk. Kui Kremli täht, lk 693.

ajalugu Eestis arhiveeritud.²⁸ Linnus pidi seejuures tegutsema üsnagi omal käel, ainsaks abiliseks Osvald Saadre²⁹, sest baltisakslaste ümberasumisega olid Provintsiaalmuuseumist 1940. aasta suveks lahkunud kõik senised pädevad töötajad.³⁰ Linnus nimetab küll kahe muuseumi komissariks olemist irooniliselt „aametiteks“, millest soovib esimesel võimalusel vabaneda,³¹ kuid nendib teisel, et tema tegevus nende muuseumide likvideerimisel oli eetilisel keeruline – „tänu“ sellele „põletas ta sillad“ baltisakslastega ehk kaotas viimaste silmis usaldusväärset.³²

Provintsiaalmuuseumi ja Paide muuseumi kogude baasil loodi peagi Eesti NSV Riiklik Ajaloomuuseum ja Eesti NSV Riiklik Loodusmuuseum.

ERM-i komissarina sai Üprus toetuda Linnuse, enda ja teiste kolleegide teadmistele ja kogemustele. Kirjadest nähtub, et Linnus andis Üprusele nõu inventuuride läbiviimisel ja jagas soovitusi, kuidas uue võimuga paremini hakkama saada, püüdes ERM-i juhtimist Tallinnast justkui jätkata. Linnuse 9. septembri kirjast selgub, et Üpruse abiliseks muuseumi riigistamisel määrati Mart Lepik, kes hakkas juhtima Aia tänaval tegutsenud osakondade riigistamist ja nende põhjal kirjandusmuuseumi loomist. Nimelt tuli ERM jaotada kaheks – sellisena vastas see rohkem nõukogude muuseumide struktuurile ja samas sai nii lõhkuda eestlastele rahvuslikult tähtsa kultuuriasutuse.³³ Oma mälestustes kirjeldab Lepik, kuidas kohtus 1940. aasta sügisel tihti Linnusega, peamiselt Werner Kohviku, et muuseumide riigistamise teemal arutleda. „Tuli hakata omapead seda asja õiendama. [- -] tegime, nagu ise oskasime.“³⁴

Juba 11. septembril 1940 asutati riiklike muuseumidena etnograafiamuuseum, kirjandusmuuseum ja kunstimuuseum. Kaks esimest ERM-i kaheks jagamise tulemusena. Ametlikult alustasid need tööd 1. novembril. 1. oktoobril pandi alus Riiklikule

²⁸ M. Raisma. Muuseumi võim, lk 120.

²⁹ Osvald Saadre (1904–1975), arheoloog. Määrati septembris 1940 Linnuse alluvusse hariduse rahvakomissariaadi asekomissariks, tegeles samuti Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseumi inventeerimisega. Erki Russowi arvates pakkus Saadrelle selle koha välja Laid, „kes otsis tuttavate inimeste seast sobivat kandidaati“. Nii Linnus kui ka Saadre olid Laidi ammused kolleegid. Vt lähemalt E. Russow. Eesti arheoloogia ideoloogiate ristteel. Rahvusteadus 1940. aastate esimesel poolel kommunistliku ja natsionaalsotsialistliku võimu tuules. – Tuna 2021, 3, lk 61. Abikomissari töö lõppedes liikus Saadre edasi Eesti NSV Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumi osakonnajuhatajaks. Augustis 1941 mobiliseeriti ta Punaarmee, kust naasis 1946. Oli seejärel 1951. aastani eelnimetatud muuseumi juhataja. Hiljem töötas Eesti NSV Teaduste Akadeemia ajaloo instituudi nooremteaduri ja teadussekretärina.

³⁰ V. Kuldna. Eestimaa Kirjanduse Ühingu Muuseum 1842–1940. – Töid ajaloo alalt. Mon Faible'ist ajaloomuuseumiks. Eesti Ajaloomuuseum 2002, 4, lk 58.

³¹ ERM Ak 44-2-4, Linnus Üprusele, 9.10.1940.

³² ERM Ak 44-2-4, Linnus Üprusele, 16.10.1940.

³³ Siinkohal jääb edasist uurimist ootama arvamus, et ERM oleks ka ilma nõukogude võimu sekkumiseta peagi jagunenud. Vt A. Peterson. Lisandusi Eesti Rahva Muuseumi ajaloole. – Muuseum 2004, 1 (16), lk 41–42; P. Olesk. Kirjandusmuuseumi aegruumist. – Kirjanduse jaosmaa 80. Toim. E. Mallene. Tallinn: Eesti Raamat, 1983, lk 62–63.

³⁴ M. Lepik. Mälestusi Kirjandusmuuseumist (1940–1945). – Juurtega sajandite mullas: kogumik Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks. Toim. M. Kahu. Tallinn: Eesti Raamat, 1990, lk 30.

Revolutsioonimuuseumile ja Riiklikule Ajaloomuuseumile.³⁵ Järgnevatel kuudel loodi veel mitmeid riiklikke valdkonna- ja kohalikke muuseume ning suleti selle käigus mitmeid varasemaid (13 muuseumi likvideeriti). Eesti muuseumimaastik vastas nüüd nõukogude süsteemile, mille järgi jagunesid muuseumid kolme rühma: kesk- või kesk-õppemuuseumid, kohamuuseumid ja erimuuseumid. Muuseumide töötajatele ja (uutele) juhtidele tähendasid need ümberkorraldused keerulist tööperioodi, inventuuride tegemist, uue võimu suunistest lähtuvate otsuste vastuvõtmist, ideoloogiliselt kõlblike näituste koostamist ja töötajate ümberõpetamist. Vastavalt tüübile allutati muuseumid eri asutustele, peamiselt hariduse rahvakomissariaadi teaduse ja kõrgema hariduse osakonnale ja 1940. aasta novembris rahvakomissaride nõukogu juurde loodud kunstide valitsusele. Sellest juhtimisstruktuurist kõrgemal seisis aga EK(b)P Keskkomitee, mis ümberkorraldusi sisuliselt suunas. Seejuures on üsna keerukas tuvastada, milliseid juhtnööre saadi Moskva „keskasutustelt“ ja millised otsused sündisid kohapeal.³⁶

Vastloodud kirjandusmuuseumi määrati juhtima selle loomist korraldanud Mart Lepik. Kirjandusmuuseumi kohta on kirjutatud, et sealsetes osakondades jätkus esimesel nõukogude aastal igapäevane töö endist viisi ja selle üle ranget kontrolli ei kehtestatud. Eestiaegseid töötajaid ei vallandatud ning jätkati varem alustatud käsi-kirjade avaldamist. Osakondadel säilisid väljakujunenud ülesanded ja traditsioonid. Arhiivide eemaldamine ERM-ist oli vaid vormiline. Küll sekkus nõukogude võim asutuse töösse propagandistlikel eesmärkidel, astudes 1940. aastal esimesi samme ideoloogiliselt mittesobiva kirjanduse eemaldamiseks arhiivraamatukogust.³⁷

Sama ei saa öelda ERM-i ja rajatava etnograafiamuuseumi kohta. Esiteks ei olnud 1940. aasta septembris-oktoobris veel selge, kellest saab loodava REM-i juhataja. Teiseks tekkis muuseumide uue struktuuri loomisel paratamatult küsimus, kuidas ERM-i kogusid ümber jagada. Lahendamist vajab ka likvideeritud seltside ja ühingute erakogude ülevõtmise küsimus. ERM-is olid etnograafiliste kogude kõrval hoiuruumi leidnud ka kultuuriloolised³⁸ ja kunstikogud, mida nüüd taheti eraldada ja teistele muuseumidele üle anda. See tähendas olemasoleva süsteemi ja terviku lõhkumist ning suurt organiseerimistööd.³⁹ Lisaks oodati ERM-i järglaselt nõukogude ideoloogiale vastavate näituste avamist ja koolitati töötajaid välja, et nad räägiksid külastajatele „õiget juttu“ – üksikkülastused keelati, nii et näituseid sai vaadata vaid grupi viisi. Suurema hoo said need protsessid küll alles 1941. aastal ja katkesid suvel alanud sõjaga.

³⁵ Vt lähemalt M. Raisma. Võim ja mälu. Muuseumi rolli muutumine Eesti NSVs 1940.–1950. aastate esimesel poolel. – Maastik ja mälu: Eesti pärandilooma arengujooni. Koost. L. Kaljundi, H. Sooväli-Sepping. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 2014, lk 314–348.

³⁶ I. Kukk. Kui Kremli täht, lk 694.

³⁷ A. Ostrak. Eesti Kirjandusmuuseum, lk 11–12.

³⁸ Kultuurilooliste esemete kogusse koondati algselt mõisa- ja linnakultuuriga seonduvaid esemeid. 1940. aastal lisandusid likvideeritud Eesti Vabariigi aegsete organisatsioonide, sõjaväe jm materjalid.

³⁹ Vt lähemalt I. Kukk. Kui Kremli täht, lk 697–701.

Lähemalt kirjadest

Kirja kui žanrit iseloomustab dialoogilisus – see on mõeldud adressaadile ja ei ole määratud avalikustamiseks.⁴⁰ Kirja kirjutaja avaldab adressaadile oma arusaamu toimuvast, luues samal ajal endast teatud pilti. Kirja tonaalsus oleneb kirjutaja ja adressaadi vahelise suhte omapärasest, mis tähendab, et kirju analüüsid tuleks arvesse võtta vanuselisi, soolisi, ametipositsioonist tingitud jne eripärasid.

Kirja autor on paratamatult mõjutatud keskkonnast, kus ta parasjagu viibib. Samas vastab kiri ka selle kirjutamise ajal valitsenud üldistele kultuurilistele konventsioonidele (nt viis, kuidas kirja üles ehitatakse, seda adresseeritakse jne). Toogem siinkohal näide: kui esimestes kirjades alustab Linnus pöördumisega „V.a. prl. Üprus“, siis alates 9. oktoobrist kasutab ta ajastukohast vormelit „V.a. Sms Üprus“.

Linnuse kirjad 1940. aasta augustist ja septembrist on pigem asjalikku laadi. Linnus kirjutab muuseumi igapäevaelu puudutavatest teemadest ja jagab Üprusele korraldusi, missuguseid muutusi muuseumis ellu viia ja missugustele uuendustele on vaja uues olukorras mõelda. Näiteks pidas Linnus oluliseks avada kiiremas korras revolutsiooniesemete näitus⁴¹ ning saata Moskva ja Leningradi asutustele ERM-i publikatsioone, küsides vastu vene erialaajakirju.⁴²

Ainult üks, küll kuupäevata, aga sisu järgi suure tõenäosusega augustis kirjutatud kiri on veidi põhjalikum ja näitab, kuidas Linnus pidas üleminekut uuele korrale paratamatuks. Et tagada asutusele võimalikult valutu üleminek, tuli tema arvates olla uue võimu korraldustest üks samm ees, aimata võimuesindajate soove ja olla valmis kohanema. Ühtlasi aimas Linnus, et ümberkorralduste ajal ei ole muuseumi-töötajail aega teadustöök:

- V.a. prl. Üprus. Homme saate kirja minu ärakomandeerimise kohta Tallinna.⁴³ Loodame, et see nii kaua ei kesta kui kirjas öeldud. Mul on Teie saatmatajäävast puhkusest ka veidi kahju, kuid ega praegu ei anta kellelegi. Meie riigistamise seadus⁴⁴ on samahästi kui valmis, kuid vähemalt meie kohta teda päevapealt loodetavasti ei rakendata. Püüan enne valmistada määrused, koosseisud jms. Kui juhust on, poleks ju paha Teil ja Lindsil⁴⁵ riigiasutiste asjaajamise seisukohalt end aegselt täiendama hakata. Võib kergesti juhtuda, et ülevõtmine-andmine siiski Teil üksi teostada tuleb, mis muidugi toob tööd palju juurde. Selleks võib aga vajaduse korral kasutada kõike muud rahvastki ja hädaabitöölisi. Teadusega vähemalt selle puhtal kujul pole meil vist enam kaua aega tegemist.

Keskarhiivi 1905. a. näitus hakkab nähtavasti jälle vedu võtma. Tassal tuleks aegsalt vaatama hakata, mis meilgi kõigi revolutsioonide päevilt veel järel on, et vajaduse korral leiaks kiiresti.⁴⁶

⁴⁰ Vt lähemalt E. Annuk. Tekstid ja vastutekstid: kirjavahetused stalinismi kontekstis. – Keel ja Kirjandus 2003, 11, lk 838–848.

⁴¹ ERM Ak 44-2-4, Linnus Üprusele, 18.08.1940.

⁴² ERM Ak 44-2-4, Linnus Üprusele, 4.09.1940, 8.09.1940.

⁴³ Linnus komandeeriti Tallinna ametlikult 14. augustil 1940.

⁴⁴ Muuseumide riigistamise seadus jõustus 23. augustil 1940.

⁴⁵ Ernst Lintsi (1888–1983) oli 1920–1940 ERM-i raamatupidaja; 1940–1942 ja 1944–1967 kirjandusmuuseumi raamatupidaja.

⁴⁶ ERM Ak 44-2-4, Linnus Üprusele, dateerimata.

Oktoobris kirjutatud kirjad on varasematest sügavamad. Linnus sattus keerulisse olukorda ja arvatavasti ajendas see oma mõtteid ja tundeid Üprusega avameelsemalt jagama. Nimelt leiti Linnuse tausta uurima asudes tema minevikust nii mõndagi, mis uuele võimule ei sobinud. Linnusel tekkis tunne, et alguses kindlana tundunud etnograafiamuuseumi direktori koht libiseb käest ja vähe sellest – tekkida võib olukord, kus ta saab edaspidi jätkata vaid tehnilise tööjõuna. 16. oktoobril kirjutab Linnus Üprusele, et arvatavasti ei ole tal võimalik mingit kõrgemat kohta saada. Tema kirjadesse ilmub keegi „Moskva sõber“, kellega peavad läbirääkimisi nii Linnus ise kui ka Laid, Peets⁴⁷ jt. Samas väljendab Linnus justkui kergendust, et ei pea ilmselt enam juhtival positsioonil töötama: „Minu olukorras oleks igatahes kena vahepeal olla ilma igasuguse vastutuse ja vaadata, kuidas teised rabelevad.“⁴⁸

Seda, et Linnuse direktoriks määramine ei toimunud niisama lihtsalt ja tõrgeteta, kinnitab ka iseloomustus, mille andis Linnuse kohta 1944. aasta oktoobris Nigol Andresen:

- ▶ Tema poliitilist palet tuli mul eriti uurida koos EK(b)P⁴⁹ instruktori sm. Perovi ja EK(b)P KK Kooliosakonna juhataja sm. Rauaga 1940. aasta sügisel, millal tuli otsustamisele ta kinnitamine Eesti Rahva Muuseumi (Etnograafilise Muuseumi) direktori kohale, ja selle tutvumise tagajärjeks oli tema kinnitamine ning veendumus, et F. Linnuse näol on tegemist ausa teadlasega.⁵⁰

Selgituseks: Arnold Raud (1901–1962) oli 1940. aasta sügisel EK(b)P Keskkomitee kooliosakonna juhataja, A. Perov aga ÜK(b)P Keskkomitee haridusosakonna instruktor. Ilmselt on just Perovi puhul tegemist „Moskva sõbraga“, kellest Linnus Üprusele kirjutab.

Probleemiks osutus Linnuse sõjaväeline minevik – teenimine Esimese maailmasõja ajal tsaariarmees ja seejärel ohvitserina Eesti Vabadussõjas, kusjuures ta oli ka Vabaduse Risti kavaler.

Oktoobri lõpul kirjutas Linnus Üprusele, et võimalike direktorikandidaatidena nähti Richard Indrekot⁵¹, Mart Lepikut ja ka Üprust ennast.⁵² Siinkohal jääb segaseks Laidi suhtumine etnograafiamuuseumi direktori ametissemääramise juures. Hariduse rahvakomissariaadi teaduse ja kunstide osakonna direktori asetäitjana võis tal olla selles päris suur roll. Linnus kirjutab:

⁴⁷ Hugo Peets (1905–1986) töötas 1939. aastani Tallinna Linnaarhiivi noorema assistendina, seejärel määrati arhiivi juurde loodud Tallinna Linnamuuseumi korraldaja ametikohale. 1940. aasta oktoobris sai Peetsist muuseumide inspektor. Põgenes 1944. aastal Saksamaale, kust siirdus hiljem edasi Ameerika Ühendriikidesse.

⁴⁸ ERM Ak 44-2-4, Linnus Üprusele, 16.10.1940.

⁴⁹ Peaks olema ÜK(b)P.

⁵⁰ RA, ERA.R-1.5.92, l. 65, Nigol Andreseni iseloomustus Ferdinand Linnuse kohta, 30. okt 1944.

⁵¹ Richard Indreko (1900–1961), arheoloog, TÜ arheoloogia õppejõud, 1942–1943 arheoloogia professori kohusetäitja. Põgenes 1943 Soome, 1944 Rootsi, kus jätkas teadustööd. Indreko võimalikust kandidatuurist REM-i direktori ametikohale kirjutas Linnus Üprusele 16. oktoobril 1940 (ERM Ak 44-2-4).

⁵² ERM Ak 44-2-4, Linnus Üprusele, 25.10.1940.

- Direktori koht peaks ju muidugi erialaga rohkem seotud olema. Mulle paistab aga, et Laid kõige loogika kiuste siiski selle variandi puhul kahtleb ja just lähtudes isikutest. Ja see Moskva mehe hinnang tiivustab teda vist veelgi. Mis teha, mina pesen omad käed ses asjas.⁵³

Ometi õnnestus Linnusel oma positsiooni kaitsta ja 1. novembril 1940 määrati just tema REM-i direktoriks. Võimalik, et eestlastest ametiisikute soosing ületas „Moskva mehe“ vastasuse.

Üprusele saadetud kirjadest kumab läbi Linnuse rahulolematuse, ületöötamine, vajadus järgida korraldusi, püüd kohaneda ja muu hulgas ka soov tagada ERM-ile võimalikult valutu üleminek uuele struktuurile. Oktoobris tekkinud ebakindlus tuleviku osas sundis Linnust kirja kirjutades mõtisklema toimuva üle ja kahetsema ka tehtut: „Olen nüüd põletanud sillad [- -] ega ebasoosingus oleva tegelasega uues korras keegi eriti palju end näidata taha.“⁵⁴

Võib küsida, missugune oli Linnuse ja Üpruse omavaheline läbisaamine. Üks oli 45-aastane meesülemus, teine 29-aastane naisalluv. Arvatavasti tutvusid nad lähemalt 1936. aastal, kui Üprus ERM-i tööle tuli, kuigi Linnus oli olnud ülikoolis üks Üpruse õppejõududest.⁵⁵ Üpruse 1930. aastate teisel poolel peetud päevikust ilmneb, et noor naine ei tundnud oma sekretäritööst just erilist rõõmu ja direktor Linnusesse suhtus pigem tõrjuvalt, pidades tema nõudmisi (nt arvamust, et ERM-i peab pidevalt ajakirjanduses reklaamima) sageli jaburaiks.⁵⁶ Üprus väljendab päevikus pettumust, et tööelu kujutab endast pidevat pisiasjade lahendamist, nii et teadusliku töö jaoks aega ei jätku, kuigi ta oleks justkui „teadusliku sekretärina“ ametisse palgatud.⁵⁷

Linnuse kirju lugedes, eriti neid, mis on kirjutatud oktoobris, tekib mulje, et tal olid adressaadiga soojad suhted või et ta vähemasti suhtus Üprusesse soojalt. Seda kinnitab ka 1941. aasta 24. aprillil kirjutatud armastuskiri, kus Linnus tunnistas oma meeleheitlikku armumist Üprusesse ja palub selle pärast vabandust. Arvatavasti oli ka Üpruse suhtumine Linnusesse 1940. aastaks leevenenud ja tihe tööalane suhtlus erakordsel ajal lähendas neid teineteisele. Miks muidu oli just Üprus see, kes Linnuse akadeemilise pärandi sõja eest varjule viis?

Linnuse kiri Üprusele 6. august 1940

- V.A. Prl. Üprus,
enne kui jõudsin kuhugile sõitma hakata, helistas E. Laid ja käsutas mind homseks Tallinna, kuhu jään kuni 2 päevaks. Eelseisva muuseumide riigistamise puhul olla nimelt tarvilik hiljemalt ülehommeks koostada Moskva tarvis eelarved kõigi muuseumide kohta järgneavaks aastaks, kuhu ka mind olla abiks vaja. Tarbekorral võite mulle siis Laiu nr-l helistada. [- -]

⁵³ Samas.

⁵⁴ ERM Ak 44-2-4, Linnus Üprusele, 16.10.1940.

⁵⁵ RA, EAA.2100.1.18789, Helmi Üpruse üliõpilastoimik.

⁵⁶ RA, ERA.5932.1.2, Helmi Üpruse isiklikud päevikud aastatest 1936–1937.

⁵⁷ Samas.

Linnuse kiri Üprusele 18. august 1940

► V.A. prl. Üprus,

Märgin veel paar meelde tulnud asja:

- 1) Kas Tassa ei saaks oma revolutsiooniesemete näituse teha juba näituse ajaks? See oleks mingi ekstranumber nagu omal ajal Peko⁵⁸ ja teiseks oleks teatav elulähedus ja kiire reageerimine meile juba praegu kasulik ja edaspidi paratamatu. [- - -]
- 4) Nagu eile oli juttu, tuleks kõigis osakonnis püüda rutata kataloogimisega ja magasi-neerimisega, et need üleandmistöödel ei jääks liiga jalgu. Kasulik oleks valmis mõelda ka riigiasutisena vajalike asjaajamise muudatuste peale. Tõenäoliselt tuleb ülevõtmise ja „uue elu“ alustamine teostada ilma minuta. Arvan, et enamus rakendusraamatuid jne tuleb võtta uued, kuid päris selge see veel pole. Püüan aegsalt teatada. [- - -]

Linnuse kiri Üprusele 9. september 1940

► V.A. prl. Üprus,

Saadan siinjuures teile ühe avandsikviitungi kr. 100.- Hoidke see esialgu enda käes või ka saatke Lindsu kätte hoiule, kuni ma telefoneerin, sest tahaksin omale veidi vaba raha soetada, kuni mulle siit kord maksma hakatakse.

Homme loodame lõplikult need tähtsad allkirjad saavutada. Paistab, et saate abiks M. Lepiku, kuna mind võibolla lükatakse hoopis mujale. Kui ma homme kl. 12-ni pole Teile helistanud, siis helistage mulle ise tel. 480-30 resp. 430-42, kui eelmine ei vasta. Ülehomme s.o. 11.skp. peaks minema siis lahti. Kurvitsa jutu järgi tuleb meile kõigile siiski üles ütelda arvates riigistamise päevast, vastavalt töölepingule. Kas saate järele vaadata, kas minul oli 1 või 3 kuud see aeg? Põhikirjas ma seda ei leidnud, aga kusagil sellest juttu oli.

Ametliku teate saate siis kesknädal. Postiga. Täiendavaid andmeid annan hädakorral telefoniteel.

On muidki uudiseid, aga kardan postile andmisega hilineda. Vahest saan telefoniteel ühte-teist ütelda. Tulin praegu alles töölt, olime jälle Laiuga 2 stahaanovlast.

Tln. 09.09.40

F.L.

Linnuse kiri Üprusele 9. oktoober 1940

► Tõnismägi, 9.10.40 kl. 21

V.A. Sms Üprus,

Minu määramisest REM-i dir. kohale olete arvatavasti juba lugenud. See toimus juba 7. skp.⁵⁹, kuid lihtsalt pole ajaraasu olnud, et sellest teatada. Ka koosseisu komplekteerimisele pole jõudnud mõelda, sest kogu aeg on siin muud ja aina kiiremad asjad ees. Minu järeltulijaks inspektori alal on ette nähtud H. Peets, kes loodetavasti neil päevil

⁵⁸ Seto viljakusjumala Peko kuju tõi 1933. aasta suvel muuseumisse Gustav Ränk oma välitöölt Meremäe vallas. Harulduse leidmisest kirjutati ajakirjanduses ja seda eksponeeriti muuseumi näitusesaalis (Setude ebajumala „Peko“ kuju leitud. – Postimees, 24.08.1933, lk 5).

⁵⁹ Rahvusrarhiivis on säilinud 7. oktoobrist teaduse ja kunstide osakonna direktori asetäitja Eerik Laidi allkirjaga teade, et hariduse rahvakomissariaadi otsusega on Linnus määratud Riikliku Etnograafilise Muuseumi ja Villem Raam Riikliku Kunstimuuseumi direktoriks (RA, ERA.R-14.1.483, l. 13.). Samas teatab Linnus oma kirjas Üprusele 16. oktoobril 1940, et tema ametisse nimetamine on „tühistatud“.

ka määratakse. Reedel loodan olla Paides ja laup. õhtuks jõuda Tartu, kus püüan olla ka esmaspäeva. [- -]

Linnapanga arvete asja loodan homme klaarima hakata. Katsun tuleval nädalal vabandada ka muudest auametitest.

Siis nägemiseni.

F.L.

P.S. Võtke laup. õhtul või pühap. minuga tingimata ühendust, et lahendada koosseisude asi.

Linnuse kiri Üprusele 10. oktoober 1940

- ▶ Tln, 10.10.40, kl. 18.

V.A. Sms H. Üprus.

Tänase postiga pidi Teile minema 80 eks. ankeediblankette. Jaotage need sms Lepikuga omavahel nagu näete. Tegelikult vajab koosseis 22 + 28 = 50 eks., kuid hädaabitöölise firma all kauplesin veel 30 eks. juurde. [- -]

Siis mõelge veel, mida omalt poolt saaksime teha oktoobri-revolutsiooni pidustusteks. Enne kui midagi lõplikult teha, tuleb muidugi ühendusse astuda parteiga jne. Arvan, et lugesingi mingist nõupidamisest sel puhul linnavalitsuse (?) korraldusel Tartus.

Täna oli meil esimest päeva liikvel ka sms Moosberg⁶⁰ (proua) Leningradist, kes on määratud Riikl. Ajaloolise ja Riikl. Revolutsioonimuuseumi (mõlema) juhatajaks. On päris mõnus tegelane esimese mulje järgi. [- -]

Linnuse kiri Üprusele 16. oktoober 1940

- ▶ Kultas, 16.10.40 kl. 2130.

V.A. Sms Üprus,

Lepik jääb oma uudistega nähtavasti ka homseks siia, sellep. kirjutan mõningaid Teile ise. Käisin nimelt eile jälle oma Moskva sõbra⁶¹ juures (kes muide täna on Tartus) ja vestlesime üle poole tunni veel kord. Eelmised arusaamatused said nüüd küll klaaritud, kuid tulemus oli ikka sama, kuigi ta teoreetiliselt mul sõjasüü punktis arvas õigusegi anda võivat. Seega on mul lähema aja kestel võimatu kõrgemat kohta saada kui nn. teaduslik tööjõud. Sms Moosberg kuuldavasti on küll proovinud mind endale osakonnajuhatajaks kaubelda, kuid esialgu tulemusteta. Ma ei tea ka ise enam, mis see kenam oleks. Võib olla oleks nali täielik, kui tuleksin Raadile tead. tööjõuks või minu pärast ka tehniliseks uue oodatava direktori juurde. Minu huumorimeelt ju jatkuks sellekski, kuid ei tea, kas direktoril. Minu olukorras oleks igatahes kena vahepeal olla ilma igasuguse vastutusega ja vaadata, kuidas teised rabelevad.

Semper⁶² oligi Indreko eilseks siia käsutanud dir.-kandidaadina, kuid kaupa nad esialgu ei saanud – too veel häbeneb. Ma küll ütlesin, et ärgu olgu nii tagasihoidlik, muidu

⁶⁰ Hilda Moosberg (1903–1985), ajaloolane. Moosberg oli saanud ajalookandidaadiks 1936. aastal, õppides NSV Liidu Teaduste Akadeemia riikliku materiaalse kultuuri ajaloo instituudis. 1936–1940 töötas NSV Liidu Teaduste Akadeemia arheoloogia instituudi Leningradi osakonnas. 1940 sügisel määrati tööle Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadi juurde. 1940–1941 oli Eesti NSV Riikliku Ajaloo- ja Revolutsioonimuuseumi direktor. Sõja-aastatel töötas Nõukogude tagalas, pärast sõda Tartu Riiklikus Ülikoolis professorina.

⁶¹ Arvatavasti peab Linnus silmas ÜK(b)P KK haridusosakonna instruktorigi A. Perovi.

⁶² Johannes Semper (1892–1970), luuletaja, kriitik, tõlkija, poliitik, Johannes Varese valitsuse haridusminister. 1940. aasta sügisel töötas Johannes Lauristini juhitud valitsuses hariduse rahvakomissari asetäitjana. Aastatel 1941–1948 Eesti NSV Kunstide Valitsuse juhataja.

tuleb mõni hullem. Hädaga on Laid'ilegi seda juba pakutud, kuid ka tulemusteta. On igatahes kahju, et meie tsunft on nii häbemata vähearvuline, inimesi läheb veel tarvis küllalt. Saadre sõitis eile Tartu, nii et pean kuni laup. hommikuni istuma Toompeal. Täna astuski Peets õnnekombel juba ametisse, nii et pääsin Tõnismäelt tulema. Homme pean minema talle asju üle andma ja siis olen sellest mäest lahti. Eile õhtul kell ¾ 10 panin viimase punkti ka 1941.a. plaanile, nii et lahkun sellestki ametist enam-vähem puhta lauaga. Toompeal on ju lausa idüll senisega võrreldes.

Dr. Stritzki ja Hamann⁶³ käisid mind jälle külastamas ja pärisid, millal võivad Tartusse fotografeerima sõita. Ütlesin, et Teie poolt takistusi pole – sõitku. Laid ainult arutas, et kõike viimast neile anda ei maksa, eks pärike siis uusi juhtnööre temalt või Peetsilt. Ka rakendusraamatute jms. alal, mis Lindsil tellis, ei saa ma Teid enam palju aidata, tehku seda juba uued juhatajad ise. Lepikuga arutades tulime eile arvamisele, et ennem kui 1. nov. arvates vaevalt ühelgi juhul uut koosseisu kinnitada saab, ka tema mitte. Sellega ühenduses arvan, et võite ühes teistega ka minule oktoobri palga veel edasi maksta, sest minu uus nimetamine on ju tühistatud ja ametlikult ei tea Teie ei nimetamisest ega tühistamisest midagi. Kui maksate laup. palkasid, siis tahaksin minagi oma osa kätte saada. See on muidugi minu privaatarvamus, tehke ise nagu näete. Ja siis – kui peaks seda kõrget kohta Teile pakutama, ärge öelge ära, sest sentimentaalsus on täiesti üleliigne ja mul poleks ühegi järeletulija vastu mingit kibedust, kõige vähem veel Teie puhul. Olen nüüd põletanud sillad sakslastega (Provints.-muus. jt. ülevõtt⁶⁴), venelastega (Petseri klooster⁶⁵), Tartu kodanlusega (punase lipuga suvel läbi linna marssides) ja nüüd lõpuks ka valitseva ringiga, sest ega ebasoosingus oleva tegelasega uues korras keegi eriti palju end näidata taha. Vaatan kogu seda lugu üleolevalt, kuid ilma iga tigiduseta ja kui poleks mõningaid palju kurvemaid asju, milledest ei saa aga ei kirjutada ega kõnelda, siis oleks mu tuju roosilisem kui kunagi enne.

Loodan laup. õhtust alates olla mõned päevad Tartus, sest pagan võtku, ma pean ju kord omi asju lõplikult üle andma hakkama, ega saa ju igavesti ainult teisi üle võtta. Tervitage Raadi peret!

F. Linnus

⁶³ Carl Christoph Stritzky (1911–1943) oli Riiaist pärit ajaloolane, Richard Hamann-Mac Lean (1908–2000) aga saksa kunstiajaloolane, kes töötas 1940. aastal *Ahnenerbe* instituudi fotograafina. 1940. aasta märtsist novembrini viis Hamann-Mac Lean koos kunstiteadlase Otto Kletzlga (1897–1945) läbi fotokampaania Baltikumis, et jäädvustada Saksa kultuurivarasid. Nad palkasid endale koha peal abilisi, kellena võibki nimetada Eesti ajalugu ja olusid hästi tundvat Stritzkyt ja viimase abikaasat Benita von Stritzkyt. Kampaania käigus tehti Lätis ja Eestis üle 6000 foto. Lähem eesmärk oli Saksamaale lahkunud baltisakslastest mahajäänud kinnis- ja vallas(kunsti) mälestiste jäädvustamine.

⁶⁴ Provintsiaalmuuseum, st Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseum.

⁶⁵ Linnus ei olnud Petseri kloostri varakambri riigistamisega otseselt seotud, kuid tundis arvatavasti muuseumivaldkonna juhtivtöötajana sellega seotud eetilist vastutust. 1940. aasta augustis määras hariduse rahvakomissar Nigol Andresen Petseri kloostri varakambri ehk muuseumi komissariks Tartu ülikooli kunstiajaloo õppejõu Voldemar Vaga. Vaga käis Petseri kloostri kunstivarasid inventeerimas ja üle võtmas oktoobris 1940 ja ka aprillis 1941 (Vt M. Nõmmela. Voldemar Vaga (1899–1999) ja Eesti kunsti ajalugu. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 5. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2008, lk 87). 1941. aasta veebruaris asutati teiste muuseumide seas ka Petseri muuseum.

Linnuse kiri Üprusele 25. oktoober 1940

► Tln, 25.10.40, kl. 20.

Lgp. Sms Üprus,

Et ma homme koju ei kavatse sõita, teatan paar uudist kirja teel. Kõige pealt Tassa määrati Raami⁶⁶ juurde os. juh-ks⁶⁷ arvates 25.10. Seega kaotab ta küll kolimiskulud, kuid mis teha, kui meie asjad venivad. Värskest määrati ka Saadre – os. juh. R. Aj. M-i⁶⁸, ühes komissari abi kohuste edasitäitmisega. Siis käisid minu Moskva sõbra pool end esitlemas Peets ja Raam. Nende jutt väga kaua ei kestnud, vahest midagi ½ t. ümber kokku. Laid oli kaasas. P. oli kiitnud oma muljetel Raadi m-i⁶⁹, leides, et see on „pea-aegu nagu Moskvast“. Eriti meeldinud oli talle meie improviseeritud revolutsiooninäitus, mida ta kiire reageerimisnäitena oli seadnud teistele eeskujuks. Laid oli hiljem üksijäädes küsinud ka, keda tema arvates võiks määrata meile direktoriks, mille peale ta oli vastanud, et seal oli ju noor daam (молодая особа), määrake see. Et vaevalt võiks kahelda, kumbat teist nooreks daamiks lugeda, siis tuleb Teile jälle õnne soovida ühe kange tegelase sümpaatiade võitmise puhul.

Kas siiski Teie määramine tuleb täna-homme, nagu arvasin, ei tea, sest minu küsimus olevat ikka veel kaalumisel ja see segab endist viisi. Mulle paistab, et Lepiku ja Indreko variandid on nagu tahaplaanile jäämas, nii et valik langeb vist küll peamiselt kahe järelejääva vahele. Mina omalt poolt toetasin Teie seisukohta, s.o. et komissari kohal eriala pole tähtis, nagu käitisteski paljud komissarid tulid töölikonnast ja läksid peale oma töö lõpetamist oma masina taha tagasi. Direktori koht peaks ju muidugi erialaga rohkem seotud olema. Mulle paistab aga, et Laid kõige loogika kiuste siiski selle variandi puhul kahtleb ja just lähtudes isikutest. Ja see Moskva mehe hinnang tiivustab teda vist veelgi. Mis teha, mina pesen omad käed ses asjas.

Terviseid ja nägemiseni.

F. Linnus.

Linnuse postkaart Üprusele 31. oktoober 1940

► Tln., 31.10.40 kl. 20. Asjad on nüüd niikaugel, et reede õhtul loodan sõita mõneks päevaks Tartu, et algust teha REM-i organiseerimisega. Katsun 2 kaasavõetud ankeeti jne. juba homme siin käiku lasta. Tegelikult jääb aga veel Teie vastutusele oktoobripidustuste osa. Ärge seal rahaga eriti kokku hoidke ka välisdekoratsiooni alal. Katsun ka mõne korraliku avansisumma kaasa tuua. Kui aga ei jõua, siis tulen alles laupäev. Arvan, et teisp. paiku pean veel 1–2 päevaks Tallinna sõitma ja edaspidigi tuleb mul ligikaudu pool aega vist ikka veel Tallinnas olla. Katsuge ettevalmistusi teha varade jagamiseks Aia tn. ja Raadi vahel. Üksikasjad ja anektoodid teatavais asjus jutustan parem suusõnal, eks ole. Siis terviseid Raadi perele.

F. Linnus.

Pärnu mnt. 8-7.

Tallinn.

⁶⁶ Villem Raam (1910–1996), kunstiteadlane ja muinsuskaitsja. Määrati oktoobris 1940 Eesti NSV Riikliku Kunstimuseumi direktoriks. 1941 juunis arreteeriti ja saadeti Siberisse. 1956. aastast töötas Eesti NSV Ministrite Nõukogu Arhitektuuri Komitee teadusliku restaureerimise töökojas Tallinnas.

⁶⁷ osakonnajuhatajaks.

⁶⁸ Riiklik Ajaloo Muuseum

⁶⁹ muuseumi.

Epiloog

Hariduse rahvakomissar Nigol Andresen määras Linnuse REM-i direktoriks 1. novembrist 1940. Üprusest sai kunsti- ja kultuuriloolise osakonna juhataja. Raadile jäänud teist osakonda – etnograafilist – hakkas juhutama teadustöötaja ja juhataja abina töötanud Helmi Kurrik. Nimetatud osakonnas töötasid ka nt Ilmar Talve⁷⁰ ja Helmut Hagar⁷¹. 1941. aasta alguses alustas muuseumi asedirektorina tööd Eerik Laid. 1940. aasta lõpuks oli kümne inimese asemel Raadi lossis tööl juba 22.⁷² Hoolimata töötajate arvu ja ka muuseumi käsutusse antud rahasummade suurenemisest ei saadud enam endistviisi tegutseda. Tegevus tuli vastavusse viia kõrgemalt peale surutud nõukoguliku ideoloogiaga.

Ka Linnus pidi end uue võimu jaoks täiendama. Novembris 1940 saadeti ta koos teiste muuseumijuhtidega õppereisile Leningradi ja Moskvasse, et tutvuda nõukogude muuseumide eluga.⁷³ Tagasijõudnuna pidas ta kolm temaatilist ettekannet.⁷⁴ Ühel ettekandel osales ka REM-i tollane töötaja Arvo Mägi⁷⁵, kes on meenutanud, et „tegelikult oli see üldsõnaliste loosungite nämmutamine“.⁷⁶ Tema arvates ei võtnud Linnus nõukogude ideoloogiat tõsiselt. Võimude etteantu tuli lihtsalt ellu viia, näitamaks väliselt, et juhiseid järgitakse. Kui oktoobris 1940 õhutab Linnus Üprust korraldama ERM-is oktoobripidustuste raames revolutsiooninäitust – enne veel, kui see ametlikult asutusele peale suruti⁷⁷ –, siis ei kiirusta ta 1941. aasta kevadel püsiekspositsiooni uuele ideoloogiale vastavalt uuendama, mida võimuesindajad temalt ootasid.⁷⁸ Linnus tõi põhjenduseks ajapuuduse, mis tekkis kogude ülevõtmise ja ümberjagamisega.⁷⁹

⁷⁰ Ilmar Talve (1919–2007) oli Eesti etnoloog ja kirjanik. 1940–1943 töötas ERM-is. Põgenes Soome ja jõudis 1945. aastal Saksamaa kaudu Rootsi, kus jätkas õpinguid. 1962–1986 töötas Turu ülikooli etnoloogiaprofessorina.

⁷¹ Helmut Hagar (1914–1991) oli Eesti etnoloog. Töötas 1940–1944 ERM-is. Pärast sõda elas Rootsis, jätkas õpinguid, lõpetades Stockholmi ülikooli litsentsiaadikraadiga. Töötas hiljem Rootsi veini- ja viinaajaloo muuseumi juhatajana.

⁷² E. Astel. Eesti Rahva Muuseum aastatel 1940–1957, lk 190–191.

⁷³ ERM A n 1, s 166, l. 49, Linnuse tööaruanne perioodist 1. nov – 31. det 1940, 24.02.1941.

⁷⁴ Arvatavasti võib nende ettekannete aluseks pidada Linnuste arhiivis leiduvat käsikirja „Muuseumi ülesanded mass-poliitharidustöös“, vt ERM Ak 44-3-76.

⁷⁵ Arvo Mägi (1913–2004), kirjanik ja ajakirjanik. Töötas ERM-is (seejärel REM-is) 1939–1941. Seejärel oli 1943. aastani Postimehe ajakirjanik. 1943. aastal läks Soome, sealt 1944 Rootsi.

⁷⁶ A. Mägi. Mis meelde on jäänud: episoodid ja meeleolusid. Tartu: Ilmamaa, 2001, lk 148.

⁷⁷ ERM Ak 44-2-4, Linnus Üprusele, dateerimata.

⁷⁸ Muuseumide vaneminspektor Peets kirjutas 17. aprillil 1941 Etnograafiamuuseumile vajadusest teha asutuse tööplaani muudatused, mis olid peamiselt seotud ekspositsiooni muutmisega (ERM A n 1, s 166, l. 28). Sama rõhutab oma kirjas 5. maist 1941 ka Eesti NSV Riigikontrolli rahvakomissar A. Uiho (ERM A n 1, s 165, l. 142).

⁷⁹ ERM A n 1, s 165, l. 138 p, seletused Eesti NSV Riigikontrolli kontrolör T. Leppa revisjoni aktis 31. märts – 5. aprill 1941 märgitud asjaolude kohta.

6. juunil 1941 ilmus ajalehes Tartu Kommunist artikkel „Muuseumitöö arengust Eestis esimese nõukoguliku aasta jooksul“, millele oli alla kirjutanud Ferdinand Linnus. See on ainuke teadaolev Eesti muuseumide üldist olukorda lahkav kirjutis esimesest nõukogude aastast. Esialgsel lugemisel tundub see kiidulauluna nõukogude võimule ja iseseisvusperioodi sunnitud halvustamisena. Teades aga Linnuse pettumust, et muuseumiseadus jäi 1930. aastatel vastu võtmata, ja Eesti muuseumide üldist olukorda esimese omariiklusperioodi lõpul, ei mõju tema arvamus ülepingsutatud kriitikana. Linnus kirjutab, et muuseumide kogud olid halbades tingimustes, et teaduslikku uurimistööd ei saanud neis korraldada, et riik ei mõistnud muuseumide toetamise ja arendamise vajadust. Ta tutvustab nõukogude aastal toimunud muutusi ja nendib, et

[- -] kauakestnud anarhilisele olukorrale muuseumitöös [on] ometi kord tehtud lõpp ja selle asemele on astunud kavakindel ja kooskõlastatud töö riikliku võrgu kaudu. [- -] Võib ütelda liialdamata, et sellist tähelepanelikkust muuseumitöö vastu ja majanduslikku lahedust selle töö teostamisel, nagu seda oleme meie muuseumides näinud Nõukogude võimu lühikese kestvuse ajal, ükski muuseumi alal töötaja ei võinud kodanliku Eesti päevil kunagi aimata.⁸⁰

Artikli teises pooles tutvustab Linnus pikemalt nõukogude võimu ideoloogilisi nõudmisi muuseumide kogumis- ja eksponeerimistöös. Siin kasutab ta julgelt nõukoguliku retoorikat, mainides vajadust kasvatada toodangut ja vastata „Partei ja Nõukogude Valitsuse“ ootustele.

Võimuga kaasamängimisest polnud aga enam kasu. 25. juunil 1941 arreteeriti Linnus oma kodus Raadi mõisas süüdistatuna nõukogudevastases tegevuses ja viidi Kirovi vanglasse. Täpsemalt pandi talle süüks teenimist Kerenski armees ohvitserina aastatel 1917–1918, kuulumist esseeride parteisse ning osalemist Eesti Vabadussõjas nõukogude võimu vastu.⁸¹ Ta saadeti Gorki oblastisse Unžlagi laagrisse, kus ta 23. veebruaril 1942. aastal suri.

⁸⁰ F. Linnus. Muuseumitöö arengust Eestis esimese nõukoguliku aasta jooksul. – Tartu Kommunist, 6.06.1941, lk 2.

⁸¹ RA, ERAF.130SM.1.1338-1, Ferdinand Linnuse uurimistoimik. ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon.